

Драматична сторінка історії чекістського підпілля в Києві (1941—1942 рр.) *

Стенограма бесіди з М. І. Груздовою в УШПР
6 травня 1943 р.

Близько двох років я працювала, незважаючи ні на здоров'я, ні на сім'ю. Працювала чесно, і не було жодного випадку, щоб я намагалася себе зберегти на шкоду загальній справі. Я виконувала все те, що мені доручали.

Ось чому мені так неприємно було бачити і відчувати ставлення Соболева до нашої спільної справи, до того, що йому доручили, для чого його залишали. Ось, наприклад, такий випадок: у Київ прийшли закинуті з тилу люди — «Ваня» та «Сергій». Я їх бачила двічі. Коли ці люди прибули до нас, я їм доповіла про становище, сказала, що Кондратюка нема, залишився Соболев. Мені хотілося, щоб ці люди побачилися з Соболевим, оскільки у нього могли бути матеріали для передання у Москву. Що ж ви думаєте? Соболев тривалий час не погоджувався йти на зв'язок. «Ваня» говорив, що він одержав завдання від Савченка ** ні з ким не зв'язуватися. Я вблагала «Ваню», щоб він зустрівся з Соболевим. «Ваня» і «Сергій» неохоче погодилися. Я і Женья (це було задовго до її арешту) буквально протерли за три дні підшви у пошуках Соболева. Причому він знав, що ми його шукаємо. Соболев боявся зустрітися з цими товаришами, підозрюючи, що, можливо, це які-небудь шпигуни. Він мені заявив прямо, що не може йти на зв'язок з цими людьми. Хоча я гарантувала, що я цього «Ваню» знаю. Про що говорить цей факт? Звичайно, Соболев не зрадник, та він нічого не зробить і не зробить. Соболев відсиджується і самозберігається ***.

Мені Іван Данилович завжди говорив: «У випадку, якщо зі мною щось трапиться, ти повинна добратися до Москви і доповісти про все. Ти повинна завжди про це пам'ятати». Я завжди про це пам'ятала.

Як я добралася до Москви, важко навіть висловити словами, але я все-таки добралася. Адже, коли трапилася ця історія з Кондратюком, Соболев почав посилено гнати мене з Києва. Що він мені говорив? «Знаєш, ти для нас є небезпечною, ти нам зараз непотрібна». Я йому на це відповідала: «Дозвольте, Митя, адже те, що Ви говорите — це означає просто піти і віддатися їм у руки. Я з таким же успіхом можу зайти на Короленка, 33 і сказати, хто я є». Соболеву був добре відомий той контроль, який організували німці на дорогах. Як можна було йти без жодного документа? Зі своїм паспортом я йти не могла, оскільки у мене дома сиділа засада, і якби мене затримали, то негайно доставили б у Київ. А без паспорта йти теж не можна. Мені не хотілося безглуздо класти свою голову, це нікому не треба було. Я сказала Соболеву: «Митя, Ви мені повинні допомогти, насамперед, — матеріально. Я залишилася без усього». Щоправда, Коваленко передав для мене дві тисячі карбованців. Але що то за гроші, якщо кілограм сала на ринку коштував 900 карбованців. Для того, щоб вирушити у таку дорогу, потрібні гроші. Адже для хабаря, якого треба дати поліцаю, щоб уникнути небезпеки, треба мати не менше тисячі карбованців.

* Закінчення. Початок див.: №№ 5 і 8, 1991 р.

** Нарком держбезпеки УРСР у роки війни.

*** У лютому 1943 р. Д. Соболев загинув під час однієї з бойових операцій.

Соболев нагадав мені про ті дві тисячі, які я отримала. Він забув, що мені весь цей час треба було жити, треба було їсти. Я просила Соболева постаратися дістати мені який-небудь документ. Він обіцяв дістати довідку через групу товаришів, які працювали на Подолі. Соболев також був зв'язаний з цією групою. Наскільки мені відомо, багатьох з цієї групи посадили.

Спочатку Соболев до мене ніби непогано ставився. Я вирішила йти з Києва з Дудкіним. Ми почали натискати на Митю, щоб він нам дістав документи. Він обіцяв, але нічого не зробив. Якимось чином він мені сказав: «Знаєш, Жорж — базіка, я йому звіт не буду робити, а оскільки я до тебе ставлюся з повагою, то я дам звіт тобі для того, щоб ти зв'язалася з тов. Сухоплатовим * і доповіла йому про все. А з Жоржем будеш йти разом, але ти йому нічого не говори, що я для тебе зробив звіт».

Я жила в тій же квартирі, де і Кучеренко. У цьому ж будинку проживали Скляренко, Слободенюк і Морозова. Господарка була просто чудовою жінкою. Безпартійна, далека від політики, вона всіх знала, знала, що Морозова — секретар райкому. Через неї я зв'язалася з цими товаришами. Жорж уже був з ними знайомий, і познайомила його також господарка квартири. Вона знала і Печенева. Якимось одним разом господарка всіх нас запросила до себе. До мене підсів Слободенюк, якого я знала з чуток, але не була з ним знайома. Мене видавали за наречену Жоржа. Та Сима (господарка квартири) виявилася великою базікою і розповіла їм, що я не є нареченою Жоржа, а що мій чоловік «сидить», і в мене жахливе становище, за мною полуює гестапо тощо. Коли Слободенюк підсів до мене, то він мені сказав: «Я знаю Ваше становище і хотів би з Вами поговорити». Я дуже насторожено поставилася до нього. Після його слів я зробила здивоване обличчя і запитала, про яке становище йдеться. Він мені сказав, що він все знає про мене, знає, де я живу, знає, що німці мають засідку на моїй квартирі та ін.

Таким чином я зв'язалася з Скляренком і Слободенюком, і ми вирішили разом покидати місто. Питання про відхід Дудкіна відпало. У той час я зв'язалася з одним товаришем, євреєм за національністю, директором якоїсь будівельної контори. І ось він мені дав довідку, що я працювала у цій будконторі.

Я вирішила йти з Слободенюком, причому спочатку передбачалося, що ми підемо втрійох — я, Слободенюк і Скляренко. Соболев підтримав нас. Через деякий час Скляренко почав вести таку лінію: мовляв, ти її, Слободенюк, не знаєш, може вона заслана гестапо, даремно ти з нею зв'язався. Морозова з іншого боку почала натискати на цього хлопця і, зрештою, Слободенюк почав сумніватися: а можливо, я дійсно з гестапо.

У нас вже повністю було підготовлено все, щоб йти, але Слободенюк не з'явився. Зустрілася з Соболевим. Він мені говорить: «Через три дні ти повинна забратися із Сталінки, інакше я вживу заходів». Куди я могла відійти? Мені треба було допомогти, підготувати мій відхід. Я хочу піти, сама запропонувала, що піду, але мені потрібна допомога. Соболев почав на мене кричати: «Ти нам не потрібна, йди куди хочеш, не моя це справа». Становище у мене було дуже важке. І розмова ця велася при Печеневі. Він зауважив, що не можна так підходити, виходить, що ми використали людину, а потім викинули її. Марія ні в чому не винна, нікого не провалила, нікого не зрадила. Все-таки їй треба допомогти. Тут Соболев нагрімав на Печенева: «Не твоя справа втручатися!». А далі повторив: «Йди! Щоб через три дні твого духу у Києві не було!».

* Відповідальний працівник Наркомату держбезпеки України.

Я вийшла на вулицю, і мені буквально нікуди було йти. Я залишилася на вулиці, а з 8-ми вечора починався комендантський час. Мені було дуже прикро. Хто ж повинен був мені допомогти у моєму становищі? Тільки наші товариші. Я за собою жодної провини не відчувала, була цілком чистою і мені було образливо, що зі мною так поведуться.

Я сиджу на вулиці і роблю вигляд, що чекаю машину на Білу Церкву. Тут же розговорилася і познайомилася з однією жінкою, яка теж чекала машину, щоб їхати у той же район, де знаходиться моя мати. Машина прийшла, але нікого не взяла. Оскільки я в розмові з цією жінкою сказала, що я живу дуже далеко, то вона запросила мене до себе ночувати. Я пішла до неї. Виявилось, що вона комуністка, чоловік у неї був єврей, його розстріляли, залишилося двоє дітей. Безумовно, вона наша жінка. Я їй якось сказала, що у мене велике горе — німці посадили мого чоловіка, і я не знаю за що. Ця жінка познайомила мене з ще однією жінкою, у якої був чоловік — Павло. Він до мене дуже співчутливо поставився, і, дізнавшись про моє горе, сказав: «Якщо у Вас таке горе, то їдьмо зі мною, я їду на село». Я погодилася тому, що в мене іншого виходу не було. Саме для мене це була зачіпка, хоча б на деякий час.

Все-таки мене непокоїло, що я не зустрілася з Слободенюком. Мені (у Соболева) наговорили всяких речей, у тому числі, що Слободенюк мало не заарештований. Це все було зроблено, щоб відвести очі, для того, щоб я більше не з'являлася. Чому я вчепилася за Слободенюка? Він сам авіатор, працював у Забайкаллі, був начальником будівництва, секретарем парторганізації. У Києві його зовсім не знають. Він був на фронті, повернувся з полону зовсім хворим.

Я вирішила: те, що мені говорять про нього — це одне, а для того, щоб заспокоїти свою совість, треба самій все перевірити. Для того, щоб зустрітися з Слободенюком, я влаштувала засаду на нього. На дорозі, коли він йшов з роботи, я його перехопила. Виявляється, після того, як йому сказали, що я пішла (а йому про це повідомила Сима), він зчинив скандал і полаявся з Скляренком. Скляренко обіцяв, що Слободенюка зв'яже з підпільною парторганізацією, і він буде працювати. Проте це виявилось лише обіцянкою.

З тих пір ми з ним тримали зв'язок. Я йому сказала, що я повинна вийхати, перейти на наш бік, як тільки підготуюсь до цього. Потрібні гроші, потрібен хоч який-небудь документ. Я перед ним поставила запитання таким чином: «Якщо Ви можете допомогти, то із задоволенням прийму Вашу допомогу. Буду Вам вдячна і думаю, що все буде добре».

Слободенюк одразу ж залишив роботу. Працював він механіком, і поїхав зі мною на село, причому для цього Павла виявилось несподіванкою, що раптом з'явився якийсь чоловік. Приїхали ми разом, і Павло обіцяв влаштувати мене на роботу в МТС Ставищанського району. Я вважала, що для мене це велике щастя, оскільки я можу одержати документ. Директорові МТС було сказано, що я переховуюсь від вислання у Німеччину і що в мене забрали паспорт.

Коли ми приїхали в Антонівку Ставищанського району, то Павло почав нас водити за носа, ні за що не хотів нас влаштувати. Він користувався великим авторитетом у директора, їздив у Київ на його машині, улаштував усякі справи тощо. Ми там просиділи місяць і, нарешті, ми добилися того, що Слободенюк влаштувався в МТС механіком. Хоч і з великими труднощами, проте вдалося домовитися з директором МТС. Ходили ми до нього дуже довго, буквально до пухирів на ногах, поки не домовилися. Та коли вже домовилися, то ми попросили директора, щоб він нам дозволив поїхати в Київ дещо взяти з речей.

Напередодні від'їзду директор раптом заявляє, що у нього вже роботи нема, а ми точно знаємо, що робота є. Всю ніч ми не спали, думали, що можна зробити, щоб зачепитися за цю МТС. Адже влаш-

тування на роботі було єдиним виходом для одержання документа, потрібного нам для переходу лінії фронту. І ось ми вирішили все-таки їхати у Київ. Вранці відправляється машина, але нас не беруть. Переконаємося, що Павло веде політику «і нашим, і вашим», й разом з тим тисне на Гейка — директора МТС, щоб він нас не влаштував. Гейко видав Павлові посвідчення на відрядження, де вказувалося, що він прийнятий на роботу автогенщиком і їде в Київ у службових справах.

В Київ ми також приїхали, хоча і не на машині МТС. Я зупинилася у жінки, з якою я познайомилася на вулиці, а Слободенюк пішов до себе на квартиру. У Києві серед наших спільних знайомих вже ходили чутки, що я поїхала з Слободенюком.

У Києві знову почали просити Павла, щоб він нам допоміг. Навіть пішли на відвертість. Я не сказала йому, що була в підпільній організації, проте зізналася, що мене переслідують німці. На нього це не подіяло. В один з вечорів, коли ми розмовляли з Павлом, то він нам сказав, що працював перекладачем і втік від німців і що сьогодні зустрів одну людину, яку він боїться. Прізвище цієї людини — Дудкін. І тут я згадала, що коли я зустріла у Києві Дудкіна, він мені розповів, що наштовхнувся на одного типа, звали його Павло. Той працював перекладачем у таборі. І цей Павло, щоб зажити авторитету у німців, йшов на таку підлість, що зраджував наших людей — підпільників. Він вислужувався перед німцями, а коли полонені його все ж викрили, він зник. Справжнє обличчя Павла для мене стало ясним.

Я порадила з Слободенюком, і ми вирішили йти на ризик. У Києві цей Павло перестав навіть з нами розмовляти. Відчувши, що ми можемо втратити потрібний момент, я вирішила діяти негайно. Вирішили забрати у Павла всі документи, видані йому директором МТС, а також викрити його перед Гейком, повідомивши, що новий «автогенщик» — єврей. Цього директор не знав. Таким чином, ми зможемо знешкодити Павла і підкорити його собі.

Під час зустрічі Павло знову не захотів зі мною розмовляти. Я ж, побоюючись, що мені не вдасться більше з ним зустрітись, всіляко намагаюся його затримати. Нарешті, Павло починає зі мною розмову. Він мені повідомив, що завтра на базарі він здасть продукти і одержить тисяч 30 грошей і там же думає купити костюм для себе. Я йому кажу: «У мого чоловіка чудовий костюм, і я можу його Вам продати». Він запитав: «А скільки Ви хочете за нього?». Я йому відповідаю: «Ми з Вами свої люди, порухуємося». Він запитав, коли прийти, щоб подивитися костюм, і я йому призначила зустріч на 6 годин вечора.

Я випровадила господарку, сказавши їй, що у мене має бути гість і дуже серйозна розмова з ним. Коли прийшов Павло, я зачинила двері. Я одразу ж підійшла до справи. Павлу я сказала прямо: «Гра скінчилася, все мені стало ясно. Ви не думайте, що мене вже так переслідують німці. Те, що мій чоловік сидить, — нічого не значить. Я можу в Києві вільно жити. Ви знаєте, що Слободенюк працює в гестапо і тільки в ім'я того, що він мене кохає, вимушений мені допомагати, бути зі мною». Я йому зачитала заяву, яку написала на Павла нібито для подання в гестапо.

Павло дуже перелякався, у нього з рук випала цигарка. Я йому заявила, що іншого виходу у нього немає. І якщо Павло не віддасть зараз же документи, які видав Гейко, і завтра ж не оформить Слободенюка на роботу механіком, він пропав. Павло розгубився, але тут же взяв себе в руки і почав упиратися. Слободенюк, який якраз з'явився, його притиснув, я допомогла, і ми забрали у нього всі документи. Правда, Павло мало не прокусив мені руку, тому що я затиснула йому рота, щоб він не кричав.

Так у Слободенюка з'явилася довідка, що він працює в МТС механіком і йому надається машина, щоб вантажити на неї все, що потрібно для ремонту. Ми змогли з полегшенням зітхнути.

Незабаром я і Слободенюк прибула в с. Розумницю. Очевидно, Павло вже щось говорив директору на нашу користь, тому що директор звільнив для нас свою квартиру, сказавши, що іноді він буде у нас ночувати. Влаштувалися ми прекрасно. У матеріальному відношенні було дуже добре. Я за нетривалий час добре поправилася, їли ми скільки завгодно. Продукти там — дешеві. Та ми не ставили собі за мету влаштовувати собі сите життя, у нас же була мета — добитися одержання документів, здати гроші і відправитися на схід.

Директора ми зуміли взяти у свої руки. Якось одного разу я приготувала обід і запросила директора. Під час обіду з пляшкою горілки ми в нього запитали, чому він зв'язався з Павлом. Гейко нам сказав, що це вийшло випадково. Ми, використавши зручний момент, повідомили директору МТС, що Павло — єврей. Він був надто здивований. Ми «заспокоїли» Гейку, сказавши йому, що всі документи, які він дав Павлу, знаходяться в Києві у мого брата, який працює в гестапо. Гейко став захищатися: «Ви ж знаєте, що я не підтримую радянської влади. Не думаю, що ви підете на те, щоб про все це розповідати, щоб знали, що Павло — єврей». Гейко — до самих кісток націоналіст. Там їх ціла група, з якою ми також трішки зв'язалися.

Що ми робимо далі? Насамперед взяли транспорт МТС у свої руки. Я досить часто їздила у Київ, привозила продукти, продавала їх. У нас з'явилися гроші. Кілька разів зустрічалася з Соболевим. І кожного разу, як чесний товариш, пропонувала йому продукти, гроші, машину. Він від усього відмовлявся і говорив: «Мені від тебе нічого не треба, ти нам більше не потрібна, ти повинна тепер залізти у глибоку нору і сидіти там, не висовуючись». Я сердилася і вважала, що Соболев зовсім не має рації. Припустимо, мені тимчасово не можна було жити в Києві, але, врешті-решт, я ж можу виконувати завдання, перебуваючи в районі. У нас була окрема квартира, і це велика перевага в умовах підпільної роботи.

Якось одного разу, приїхавши з Києва до Розумниці, я в черговий раз звернулася до директора з проханням дати мені перепустку для того, щоб я могла привезти сина, мати і сестру Слободенюка, які знаходяться на Хуторі Михайлівському. Він довго думав і, нарешті, сказав: «Знаєте, Маріє Дмитрівно (так мене там називали), чи за сином Ви поїдете, чи в інших справах, але я Вам допоможу». Коротше кажучи, він мені оформив документ на прізвище Слободенюка, оскільки я вважалася його дружиною. Довідки про те, що я направляюся у сімейних справах у Київ (а ці «сімейні справи» зводилися до того, що ми продавали продукти, збираючи гроші на дорогу), він видавав мені досить часто. Гроші ми зібрали. Слободенюк з листом директора МТС дістав перепустку до Хутора Михайлівського. В МТС ми взяли ще й коня, щоправда, поганенького. Та він нам і не дуже потрібен був, ми взяли його лише про людське око, оскільки передбачалося, що ми привеземо на візку всю сім'ю.

Таким чином ми «відчалили», добралися до моїх родичів, бо не розраховували, що самостійно зможемо перейти лінію фронту. Коли ми прийшли в Корюківку, то там ходили посилені чутки про партизанів. Ми вирішили обов'язково пробратися до них. Після тривалих митарств потрапили до партизанського загону тов. Попудренка*.

Що я ще можу сказати про Кучеренка. Він живе у Києві на тій же квартирі, де я жила до переїзду в район. Кучеренко переховується. Враження таке, що він наша людина. Якби Кучеренко був зрадником, то він не міг не видати гестапо таку важливу групу підпільників, як Соболев, Печенев та інші. Кучеренко весь час зустрічається з Печеневим. Я кілька днів перебувала у Києві. Кучеренко знав, коли я

* Звідти М. І. Груздова була відправлена літаком до Москви.

бувала у місті, і якби він був не нашою людиною, то в нього була б цілковита можливість мене видати.

Про Шамрила. Кучеренко просив передати, що тов. Шамрило знаходиться за Білою Церквою. Що з ним — невідомо.

Тепер про становище, яке склалося у Києві. Німці заарештували шість тисяч сімсот чоловік підпільних працівників та комуністів. Групу підпільної партійної організації, що залишилася, очолює тов. Шамрило. Кучеренко, який, за його словами, має зв'язок з ним, сказав, що коли я повернуся в Київ з Вашими вказівками, то буду мати можливість безпосередньо розмовляти з тов. Шамрило*.

Які завдання я одержала, йдучи до Москви? Справа в тому, що мій відхід був організований з моєї особистої ініціативи. Я одержала звіт від Соболева, але це було ще тоді, коли забрали Івана Даниловича. Коли ми, я та Слободенюк, вже були готові до відходу, нас дуже вмовляли не робити цього. Знайшлися такі люди, які говорили, що нема чого ризикувати життям, що ми повинні самозберегтися, оскільки коли закінчиться війна, ми всі будемо потрібні.

Можливо, я помиляюся, але вважаю, що коли всі ми будемо самозберігатися, то хто ж буде воювати? Звичайно, люди — безцінні, і вони мають зберегтися, але не в такий час, коли вся країна поставила своє життя на карту.

Що мені відомо про київську підпільну партійну організацію? Миронов — секретар підпільного райпарткому знаходиться в Києві. Майже повністю зберігся цей райпартком, а також залишки людей із Сталінського, Ленінського та інших підпільних райкомів.

Про Івкіна. Коли він вийшов з оточення і з'явився у Києві, то особисто вжив заходів щодо отруєння тов. Хохлова, залишеного тов. Хрущовим для підпільної роботи**. Хохлов очолював всю підпільну партійну організацію. Отруїв його Івкін, який претендував на його місце. Івкін з'явився з оточення чи з полону і прямо запропонував Хохлову, щоб той здав йому всі справи, оскільки за своїм колишнім становищем він претендує на його місце. Хохлов заперечував і сказав, що він Івкіну не підпорядковується, що його залишив тов. Хрущов і він буде до кінця виконувати завдання, які на нього покладені. Коротше кажучи, Івкін вжив заходів до усунення Хохлова. Хохлов загинув. Після чого Івкін прийняв на себе керівництво підпільною партійною організацією, причому страх як полюбляв займатися вождизмом. Ось невеликий приклад: він водив за собою завжди охорону.

Був у Києві і Хоменко — секретар ЦК ЛКСМУ. Коли шукали потрібну кандидатуру для влаштування явочної квартири перед залишенням Києва, то Хоменко дав кандидатуру на прізвище Джимма. Ця Джимма закінчила університет, була викладачкою, з Хоменком вона познайомилася під час війни. Для організації нелегальної діяльності їй залишили дуже багато коштів, дали все, що потрібно було. Коли прийшли у Київ німці, Джимма виявилася зрадницею. Квартира її стала пасткою для виявлення тих людей, які посилалися з нашого боку. Наскільки це вірно, я не знаю, але мені говорили, що коли йшов з Києва Хоменко, то він залишив свій партійний квиток та орден, і Джимма спокійнісінько все це здала в гестапо.

Мені відомі деякі прізвища осіб, засланих до нас гестапо, але ж всього у голові не втримаєш. Було б непогано, якби можна було принести з собою списки, та це справа ризикована. Коли я вже відходила з Києва, у мене була зустріч з Соболевим. Він себе поводив визивно. Коли він почав мені розповідати про Олексія***, що той нічого не робив,

* За офіційною версією, Т. В. Шамрило, секретар Київського підпільного обкому партії безслідно зник у перші ж дні окупації Києва.

** За офіційною версією, В. Н. Хохлов загинув від рук гестапівців.

*** Прізвище не встановлено.

то я йому сказала: «Митя, Ви не ображайтеся, але ж Ви самі по місяцях не злазите з горища, незважаючи на те, що Ви знаходитесь на легальному становищі. Ви можете працювати і повинні працювати». Він образився, вилаяв мене дуже і сказав: «Яке ти маєш право зі мною так розмовляти? Ти до мене не маєш ніякого відношення. Ти скажи спасибі, що я тебе не застрелив. Я хотів тебе вбити, щоб ти не плуталася під ногами, адже ти загрожувала, що якщо засиплешся, то обов'язково мене видаси». Я колись передала йому два «ТТ» і «Маузер». Перед відходом з Києва я благала його повернути мені зброю. Ми хотіли підпалити хоча б кілька скирт хліба, та біля кожної стояла охорона, і без зброї на таку операцію не підеш. Соболев мені зброю не віддав, сказавши, що вона мені не потрібна.

Кого я можу назвати з тих, кого закинули німці в радянський тил? Камінського, який працював раніше в Академії наук. Ким він працював — не знаю. Далі — зав. гаражем Наркомату внутрішніх справ, прізвища його не знаю. Про нього мені говорив Дудкін. Мені в Києві вдалося познайомитися з людьми, які виконували завдання абверу на нашому боці; список цих людей збережено у Соболева.

Кучеренко з гестапо вийшов без жодного документа. У нього був старий паспорт, у якому він прізвище Кучеренко виправив на Овчаренко. У мене буде просьба щодо документів і не тільки Кучеренка, а й Черкасова та Шамрила. Кучеренко говорив, що він має особистий зв'язок з ними і в будь-який час, коли я повернуся з Москви, влаштує мені особисту явку з Шамрило та Черкасовим. Соболев налагодив зв'язок з Кучеренком*.

З Києва ми вийшли приблизно 13 грудня 1942 р. Вже п'ятий місяць, як ми з Києва. Ми надовго засиділися в загоні**. Слободенюк й нині ще перебуває у загоні.

Який зовнішній вигляд Києва? Будинок ЦК*** німці обікрали і все, що можна було, вивезли в Німеччину. Все обладнання, паркет вивезені, а стіни вони збиралися підірвати нібито тому, що будинок ЦК заміновано, і вони не можуть виявити міни. Тому, мовляв, будинок потрібно ліквідувати. Будівля Верховної Ради трохи пошкоджена. У цьому будинку нічого нема, він стоїть порожній. Можливо, за час, що минув, німці його вже заселили. Повністю зайнятий будинок Київського військового округу****. Там знаходиться генерал-комісаріат.

Хрещатика немає. В кінці його залишилося кілька будинків. З одного кінця — до Бессарабки і з іншого — стоїть кілька будинків, все інше — підірвано. Вибухи були 24—25 вересня 1941 р., а німці зайшли в Київ 18 вересня. Великий вибух був на розі Прорізної та Хрещатика, де розмістився магазин «Дитячий світ». Соболев говорив, що нібито це їхня робота. Не знаю чи так це. Будинок, де знаходився готель «Континенталь», згорів. Будівлі оперного театру, російської драми, музкомедії вціліли. Будинок театру ім. Франка трохи пошкоджено. Театр не працює. В Лаврі я не була, але чула, що там були вибухи. Будинок, де знаходився інститут Маркса — Енгельса, зберігся і зайнятий німцями. Будинок обкому партії***** спалено, і за його підпалення німці розстріляли 300 чоловік. Вулиця Леніна трохи пошкоджена з правого боку. Універмаг стоїть. Повністю зруйнована Ольгінська вулиця.

«Арсенал» працює. Там ремонтують зброю. Заводи «Більшовик», «Ленкузня» працюють. «Укркабель», здається, не працює, точно не знаю. Фабрика ім. Карла Маркса працює на повну ходу. ТЕЦ працює, але електроенергія подається винятково для німців. Німці зайнялися

* Доля І. В. Кучеренка, як і Шамрила та Черкасова, залишається нез'ясованою.

** Загін під командуванням М. М. Попудренка.

*** Будинок ЦК КП(б)У знаходився на Урядовій площі.

**** Будинок № 11 по вул. Орджонікідзе.

***** Будинок міської думи на пл. Калініна.

підніманням затоплених пароплавів, і тут вони мають великий успіх.

Всі залізничні мости зірвані, але німці дуже швидко відновлюють їх. Відбудовано міст на Дарницю — Харків, потім там побудовано новий міст, правда, дерев'яний. Мости ретельно охороняються зенітною артилерією. Ланцюговий міст не відновлено.

Коли ми були в Києві, то ширилися чутки про якийсь партизанський загін, прізвище командира якого я ніяк не можу згадати. Про нього розповідали такі речі, що він з'явився на конфетну фабрику у формі офіцера, у білих рукавичках, вантажив німецькі машини продуктами і все це вивозив. Причому, диверсій цей загін не проводив, а займався тільки заготівлею.

Наші літаки над Києвом літали, та повинна сказати, що наші пілоти все-таки невдало скидають листівки. Вони скидають у глухих районах. У Київ наші листівки потрапляли дуже рідко. Листівок же місцевого підпілля дуже багато.

У Києві з людей, які залишилися, мало хто слухає московське радіо. Радіоприймачі конфісковані німцями, до того ж вони потребують електроенергії, а нею користуються тільки німці...*

* На цьому запис бесіди з М. І. Груздовою в УШПР у травні 1943 р. уривається.